

A SZÓ ELSZÁLL. AZ ÍRÁS MEGMARAD? BRODARICS ISTVÁN LEVÉLÍRÓI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

KASZA PÉTER

Kujáni Gábor Sörös Pongrác Brodarics–monográfiájáról írott *Századok*-beli recenziójában megállapította, hogy „*Brodarics életrajza úgyszólván leveleibe van letéve.*”¹ És valóban, ha hiteles életrajzát nem is lehet megírni pusztán csak a levelek nyújtotta adatokra támaszkodva, az egyik legfontosabb Brodaricsra vonatkozó forráscsoportot levelei jelentik. Fölmerül azonban a kérdés, forrásértékük mellett, mennyiben tekinthetők Brodarics levelei irodalmi alkotásoknak, azaz igazolható-e, hogy a mohácsi csatáról írott beszámoló mellett a leveleket is Brodarics humanista tevékenysége részeként kell vizsgálnunk? Avagy V. Kovács Sándor fordulatát kölcsönvéve: humanista levélről vagy egy humanista leveleiről van-e szó Brodarics esetében?² Az alábbiakban erre próbálok válaszolni, megvizsgálva a levelek jellegét, céljait, címzettjeit, nyelvezetét, valamint hogy mennyiben és milyen módon hasznosíthatók egy Brodarics–életrajz megírása során.

A levelek jellege

A levél eredendően római műfaj volt, amit személyes hangú formájában Cicero emelt irodalmi rangra. Cicero leveleinek alapvető célja az egyén belső érzelmeinek, gondolatainak kifejezése volt. Követőinél azonban, Senecánál vagy Pliniusnál ez az individualitás háttérbe szorult a retorikus szerkesztettség művészi igénye mögött. Az európai középkor ezt a hagyományt veszi át, és egészen a reneszánszig várni kell a cicerói hagyomány folytatására.

A reneszánsz és a humanizmus azonban újra felfedezi az egyént és az individualitást, amelynek tökéletes kifejezési formáját találja meg a kötetlen és szabad levélműfajban. „A humanista megismeri önmagát, foglalkozik saját jellemével, lelkivilágával, érzelmeivel [...] amelynek hű kifejezői levelei.”³ A humanisták között tehát valóságos levélkultusz alakult ki, amennyiben a levelezés egyaránt szolgált és helyettesítette a szórakoztatást, a hírközlést, művészi eszmecserét, véleményformálást, politikai vitairatot, esszét, újságírást, stb. Természetesen ez csak úgy volt elképzelhető, ha a levelek széles körben ismertté váltak. A humanista levél egyik legfőbb sajátossága tehát az, hogy (különösen ha jól sikerült) kézzől kézre adták, másolták, sőt összegyűjtve ki is adták. A humanista tehát igen gyakran nem csupán egyvalakinek, a levél tényleges címzettjének ír, hanem azzal a szándékkal,

¹ KUJÁNI 1908a, 348.

² V. KOVÁCS 1971, 48.

³ MOHOLI–ERNUSZT 1947, 22.

hogy művét utóbb akár közre is adhassa. Igen, művét és nem levelét, ugyanis a humanista szerző nem egyszerűen levelet *ír*, hanem opust *alkot*. Formai szempontból épp az a lényeg, hogy a levél könnyednek hasson, a pillanat spontánsága érződjék még egy többszörösen átfogalmazott és újraserkesztett levélen is. Enea Silvio Piccolomininek, a későbbi II. Pius pápának fennmaradt piszkozatai jól mutatják, milyen gondos munkával készítette, csiszolta episztoláit ez a briliáns levélíró. Az igazi példakép azonban Petrarca volt, a 16. század első felében pedig már természetesen Erasmus.

A humanisták számára tehát igen fontos volt a levelek szerkesztettsége, retorikus jellege, a gondos kimunkáltság, és ennek hamarosan kialakultak a kötelező szabályai is. Megjelentek a levélírást tanító segédkönyvek. Hogy csak a fontosabbakat és a Brodarics korában íródottakat említsük: elsőnek ott volt a komoly magyarországi kapcsolatokkal rendelkező bécsi humanista, Conrad Celtis műve a *Tractatus de condendis epistulis* (1492), amit hamarosan követett Erasmus nagy hatású *De conscribendis epistulis* (1522) című munkája.⁴ E kézikönyvek szerint alapkövetelmény volt a gazdag, választékos szókincs, a szóképek, metaforák használata, a sokszor már cikornyás szóbőség, szónoki eszközök alkalmazása és természetesen minél több antik idézet, utalás, reminiscencia. Ezek mennyisége a műveltség fokmérője volt.⁵

A magyarországi humanista levelezés nyitánya, miként az egész magyar humanizmusé is, Vitéz János nevéhez fűződik. Vitéz maga soha nem jutott el Itáliába, így csak közvetett úton, a Magyarországon megforduló humanisták, illetve külföldről hozott könyvek révén szívhatta magába a reneszánsz és a humanizmus szellemét. Vitéz kapcsolatban állt kora két legnevesebb humanistájával, Pier Paolo Vergerióval, aki 26 évet élt Magyarországon, jórészt Vitéz környezetében, és Poggio Bracciolinivel, a Petrarca követő időszak legünnepeltebb és legnagyobb hatású levélírójával. Volt tehát kitől ellesnie a levélírási művészetét és neki (a későbbi generáció számos jeles képviselőjével ellentétben) még megadatott, hogy írásaiból leveleskönyvet állítson össze 1451-ben.⁶ Már Vitéz leveleiben is feltűnik az a sajátos magyar jelleg, hogy az ország állandóan veszélyes külpolitikai helyzete, a fenyegető török veszély nem teszi lehetővé a tisztán művészi célú, fennkölt levelezést. A magyarországi humanizmus egyik legfőbb jellegzetessége lesz már a kezdet kezdetén, hogy a levélírásban a gyakorlati okok, a szükség és a kényszer

⁴ Erasmus a *De condendis epistulis* első változatát 1498-ban írta, majd közel negyed századdal később, 1522-ben jelentősen átdolgozta és újra kiadatta a művet. Vö.: MARKIS 1976, 35. – A levélírási metodológiájával magyarországi szerzők közül először Zsámboky János foglalkozott, akinek *Epistolarum conscribendarum methodus* című műve 1552-ben jelent meg Baselben.

⁵ MOHOLI–ERNUSZT, 1947, 22.

⁶ Magyarul lásd: BORONKAI 1987. – Vitéz leveleiből válogatást közöl V. Kovács Sándor *Magyar humanisták levelei* című antológiája is.

mindig dominálni fognak a puszta kedvtelés előtt. Magyarországon a humanista stílus elsajátítása és alkalmazása a puszta esztétikumon túl mindig azt a célt is kell hogy szolgálja, hogy a legmodernebb, Európa számára ismerősen csengő toposzrendszert és fordulatokat felhasználva hívja fel a figyelmet az országot, és így Európát fenyegető török veszedelemre, és így tudjon segítséget kieszközölni a törökkel szemben. Így a magyarországi levelek kivétel nélkül informatívabbak, több bennük a tényközlő vagy adott esetben propagandisztikus jelleg, mint más országok humanistáinak írásaiban.⁷

A Vitézt követő generáció, Janus Pannonius, Váradi Péter, Kosztolányi György vagy Garázda Péter sorsát részint beragyogja, részint elsötétíti Mátyás korszaka. Nem véletlen, hogy az említett szerzők közül talán csak Váradi Péter készít leveleskönyvet, azt is Mátyás halála után, de ez – ha elkészült egyáltalán – nem maradt fenn. A nagy reneszánsz uralkodó udvara ugyanis egyfelől páratlanul kedvező szellemi környezetet teremtett a kibontakozó magyarországi humanizmus számára, ugyanakkor Mátyás súlyos egyénisége rá is nehezedett környezetére. Közismert az az eseménysor, ami a nagyra törő és becsvágyó királlyal előbb szembefordítja, majd a király ellen szőtt összeesküvés lelepleződése után a bukásba taszítja addigi legodaadóbb és legjobb híveit. Ez a sors vár az idős Vitéz Jánosra éppúgy, mint a briliáns tehetségű Janus Pannoniusra, de Mátyás uralkodása végén Váradi Péter is tömlöcbe kerül. Pótolhatatlan vesztesége a magyar irodalomnak, hogy a humanizmus ezen óriásainak pályája fénykorukban törik derékba, életművük torzóban marad.

A Jagelló–kor kisebb jelentőségű levélírói után (Kesserű Mihály, Bekényi Benedek, Magyi Sebestyén, Hagymási Bálint),⁸ a következő nagy egyéniség, Brodarics István. Brodarics lényegében már két korszak határán áll, amennyiben életének nagyobbik fele a Jagellók Magyarországon telik el, de levelezésének túlnyomó része már a Jagelló–kori Magyarország bukása, vagyis 1526 után keletkezett. Már V. Kovács Sándor felismerte, hogy a Brodarics–levelek jellege eltér a korábbi humanista gyakorlattól, amennyiben levelei igen ritkán említenek humanista beszélgetéshez, levélváltáshoz illő témákat, sokkal gyakoribb, hogy a napi politika vagy Brodarics személyes gondjai, problémái, tépelődései kapnak bennük teret.

V. Kovács Brodarics stílusának különbözőségét, lényegi szikárságát egyfajta fordulópontként értelmezte, és a változás gyökereit európai szinten a lutheri reformáció szellemi térhódításában vélte megtalálni. Luther ugyanis az *Asztali beszélgetésekben* pálcát tört a cikornyás, retorikusan fecsegő humanista levél fölött,

⁷ V. KOVÁCS 1971, 7–12.

⁸ Az ő esetükben a minősítés persze sokkal inkább a mennyiségnek, mint a minőségnek szól. Az említett szerzőktől túl kevés levelet ismerünk ahhoz, hogy igazi kvalitásaikat meg tudjuk ítélni.

a puritán, egyszerű, a tényközlésre, az információ továbbítására szánt levelet állítva ideálul és ellenpéldaként. V. Kovács véleménye szerint ez a lutheri célszerűségi elv hatja át Brodarics leveleit. Az óhatatlanul felmerülő kérdésre, hogy kerül Luther hatása alá egy magyarországi katolikus főpap, a választ Brodarics erősen protestáns színezetű kapcsolataiban vélte megtalálni.

V. Kovács szerint az egyik döntő tényező a Krakkóban működő erasmista kör hatása volt, mely csoportosulásnak épp az a Piotr Tomicki volt az egyik vezéralakja, akihez Brodaricsot szoros barátság fűzte. Erasmus racionalizmusa, vallási toleranciája számos hívét a lutheri reformáció felé lökte, és az áttérésre ösztönözte. Krakkó kapcsán V. Kovács feltűnőnek tartotta, hogy az 1530–40-es évek magyar reformátor nemzedéke is jórészt Krakkóban kezdte tanulmányait.⁹ De fontosnak tartotta azt is, hogy Brodarics egyik legfontosabb levelezőpartnere, a protestáns tanok egyik legfőbb hazai gyámolítója, Nádasdy Tamás volt. Ezek alapján valószínűsítette, hogy Brodarics, aki a legszorosabb szellemi kapcsolatban állt a krakkói humanista elittel, valamint az egyik legnagyobb tekintélyű, a protestáns tanokkal legalábbis szimpatizáló magyar főúrral, tényleges áttérés nélkül is bőven meríthetett a reformáció szellemiségéből.¹⁰

A Brodarics–levelek valóban feltűnően különböznek a korábbi, sőt Oláh Miklóséival összehasonlítva a Brodarics utáni jelentős levélírók stílusától is. Míg a klasszikus humanista levél az esetek többségében egy leendő opus részét képezi, illetve már önmagában is a nyilvánosság számára íródik, így kerek és értelmezhető egészet alkot, addig Brodaricsnál ilyesmiről szó sincs. Mikor ír, szemlátomást vajmi kevéssé hajtja irodalmi ambíció, egyszerűen csak tudósít, híreket, tényeket közöl, háláját fejezi ki, és lépten nyomon olyan szóbeli megállapodásokra, korábbi eseményekre hivatkozik, amelyek csak ő és a levél címzettje előtt ismertek. Más, avatatlan szem, különösen pedig az utókor számára bizony igen sokszor nehezen értelmezhetőek. Fel sem merül benne, hogy a címzetten kívül más is elolvashatja a leveleit. Ez a szemlélet pedig a stílusra is rányomja a bélyegét. Brodarics kerüli a cikornyás kifejezéseket, a felesleges kacsaringókat, és a retorikus hatáskeltést, igen ritkán sző leveleibe antik auktoroktól származó idézeteket is. Humanista szelme csak a hálálkodó levelekben tör utat magának, ahol a dúsan hullámzó bökten-

⁹ V. Kovácshoz hasonlóan egyfajta „protoprotestáns” központot látott Krakkóban Waldappfel József is, aki szintén hangsúlyosnak vélte, hogy az első magyar reformátor–nemzedék tagjai Krakkóban kezdték tanulmányaikat: Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton 1523-tól, Gálszécsi István 1527-től, Székely István 1529-től, Szegedi Kis István pedig 1537-től volt a krakkói egyetem hallgatója. Waldappfel is úgy vélte, hogy a krakkói erasmista szellem tette fogékonnyá az ottani magyar diákokat a reformáció befogadására, és legtöbbször csak krakkói tanulmányaik után kerültek Wittembergbe a reformáció fellegvárába. Vö.: WALDAPPFEL 1946, 27–46.

¹⁰ Vö.: V. KOVÁCS 1971, 34–39.

ger a nagy elődök példáit idézi.¹¹

Abban tehát minden további nélkül egyetérthetünk V. Kovács Sándorral, hogy Brodarics levelei jóval puritánabb egyszerűséggel, szikárabb stílusban fogalmazódtak, mint elődeié. De vajon tényleg a lutheri szemlélet az oka az eltérésnek? Valóban gyökeres stílusfordulatról van szó?

V. Kovács egyik érve az volt, hogy a Krakkóban működő, Tomicki vezette erasmista kör tette fogékonyá Brodaricsot a lutheri eszmék befogadására. Amivel mintha azt sugallná, hogy Erasmus követése, a vele való, még csak nem is közvetlen kapcsolat, az a tolerancia, ami Erasmus műveit és szellemiségét áthatja, mintegy szálláscsinálója a protestantizmusnak. Amennyiben ez ilyen egyszerűen működne, a Brodaricsnál megfigyelhető stílusbeli sajátosságok fokozattan kellene hogy hassanak arra az Oláh Miklósrá, aki nem krakkói közvetítők útján szívta magába Erasmus szellemét, hanem sűrű levelezésben állt a nagy humanistával, nem mellékesen a korabeli Európa legnagyobb hatású levelezőjével. Márpedig Oláh levelei, Brodaricséval ellentétben, iskolapéldái a humanista levéllirodalomnak.¹² Az erasmismus tehát önmagában aligha okozhatta (volna) a Brodarics–levelek jellegének különösségét.

Szintén kétségbe vonható V. Kovács másik érve: Nádasdy hatása Brodaricsra. Nádasdy majd' húsz évvel volt fiatalabb Brodaricsnál, az 1520-as években került csak a királyi udvar közelébe, addigra Brodarics már tekintélyes, Rómát járt diplomata, meglett ember, aligha valószínű, hogy a fiatal Nádasdy dön-

¹¹ Két idézet a példa kedvéért:

Servitores Vestrae Reverendissimae Dominationis in nulla alia re apud Vestram Reverendissimam Dominationem accusare possum, quam de nimia diligentia in me supra modum omnibus officiis et honoribus prosequendo. Accedat et hoc ad ceteram Vestrae Dominationis Reverendissimae et eam maximam et multiplicem in me benignitatem beneficentiamque. Gratiam, cum ego nequeam, Deus referat Vestrae Reverendissimae Dominationi, ego quoque dum vivam perpetuo habebō et si qua in parte unquam potero, referam servitoribus, amicis et consanguineis Vestrae Dominationis Reverendissimae. – Brodarics levele Piotr Tomickinak Tarnów, 1528. április 23. (AT, X. 207.)

Eo ipso die, quem Vestra Reverendissima Dominatio praefixerat, perveni ad Tarnowo ad maiestatem regiam, dominum meum gratiosissimum, ubique in bonis ac per praedia ac possessiones Vestrae Reverendissimae Dominationis ita acceptus, ut quoad amorem et humanitatem viderer mihi esse domi meae, quoad lautitiam et magnificentiam in domo et bonis reverendissimi domini mei, domini Cracoviensis, pro quo et pro cetera Vestrae Dominationis Reverendissimae maxima in me gratia ac beneficentia non cessabo Vestra Reverendissima Dominationi perpetuo agere grates et precari Deum, ut ipse referat, cum ego non sim referendo. – Brodarics levele Piotr Tomickinak Tarnów, 1528. április 25. (AT, X. 209.)

¹² Oláh esetében épp annak lehetünk tanúi, hogy amíg Erasmusszal levelezik, osztja annak toleráns nézeteit, majd hazatérve szakít addigi felfogásával, és a magyarországi ellenreformáció elindítója lesz.

tően befolyásolhatta volna az idősödő államférfi stílusát. De az *Asztali beszélgetések*ben rögzített stílárius elvek egyébként sem igen juthattak Brodarics tudomására, mivel a *Tischreden* első kiadását csak 1566-ban jelentette meg Johannes Aurifaber, húsz évvel Luther és huszonhét évvel Brodarics halála után!

Ha tehát a Brodarics leveleinek sajátosságaként elfogadott szikár ténytésztőséget akarjuk megmagyarázni, alighanem máshol kell keresnünk az okokat. Véleményem szerint a levelek jellegének sajátos voltát három tényezőre vezethetjük vissza: Brodarics életkörülményeire, az élete során betöltött pozíciókra, végül a leveleskönyv hiányára és a levelek ebből következő hagyományozódására. Nézzük ezeket sorjában!

Elég egy gyors pillantás Brodarics életrajzára, és világossá válik, hogy a Jagellók utolsó kancellárjának esetében egy meglehetősen hányatott sorsú humanistával van dolgunk. Mint ezt más alkalommal már kimutattam, Brodarics 1480 körül született,¹³ így gyermekora a Mátyás–kori Magyarország békés, a későbbiekhez képest szinte aranykori időszakára esett, de életének nagyobbik fele is még a Jagellók uralmának, ugyan a bukás felé haladó, de még egységes, viszonylag nyugalmas Magyarországon telt el. A problémát sajnos az jelenti, hogy ezekből az évekből alig néhány levél maradt ránk Brodaricstól,¹⁴ és mire 1522-ben kilép a viszonylagos ismeretlenségből, és levelei is szaporodni kezdenek, szerzőnk életének nyugalmasabbik periódusa is véget ér. Összefüggésben van ez egyrészt Magyarország helyzetének megváltozásával, másrészt a Brodarics által befutott életpálya sajátosságaival. Az 1522–1539 közé eső tizenhét év alatt Brodarics alig néhány hónapot tölt egy helyben: hol diplomáciai megbízatásai szólítják egyik helyről a másikra, hol a hadi helyzet miatt kell menekülnie, vagy követnie urának, Szapolyainak gyakran költözködő udvarát. Ez az életpálya még a kor viszonyai között is rendkívülinek számít. A szintén sokat utazó, véglegesen megtelepedni sehol nem tudó vagy akaró Erasmus például 1522-től 1529-ig hét évet tölt Baselen, mialatt számos korábbi művét kiigazítja, újrafogalmazza, és kinyomatja Frobenius ottani nyomdájában. Oláh Miklós lényegében száműzetésbe vonul, amikor elkíséri az özvegy Mária királynét Németalföldre, de 1531 és 1542 között ilyenformán a pezsgő szellemi életéről nevezetes brüsszeli udvarban él, és lehetősege nyílik megismerkednie kora szinte összes vezető tudósával és művészeivel.

¹³ Brodarics születési évének datálási problémáiról lásd: KASZA 2008, 1187–1209.

¹⁴ Jelenleg összesen hét levelet ismerünk az 1522, Brodarics római követi kinevezése előtti időszakból. Ezekből eddig csak öt jelent meg nyomtatásban. A legkorábbi levél 1505-ből való (kiadva: TKALČIČ, 1896. 48.), ismerjük két levelét 1508-ból (vö.: KUJÁNI 1908, 259–261.), egy Aldus Manutiushoz írottat 1512-ből (vö.: ÁBEL 1880, 30.), végül egy 1515-ös levelét Kassa város polgáraihoz a jászói konvent ügyében (vö.: TÓTH–SZABÓ 1903, 105–106). Két, kiadatlan levele található még a MOL Diplomatikai Gyűjteményében: az egyik 1507-ből ismeretlen papi személynek címezve (MOL, DF 232236), a másik 1512-ben kelt és szintén Kassa város polgárainak szól (MOL, DF 270926).

Jellemző, hogy Oláh leveleskönyve (az első fennmaradt magyarországi leveleskönyv Vitéz Jánosé óta!) épp az 1527–1538 közti évtized leveleit tartalmazza, tehát azon időszakét, melyet *nem* a nyughatatlan, hadszíntérré vált Magyarországon töltött. Brodarics esetében nem számolhatunk ilyen nyugalmi periódussal, ami nyilvánvalóan komoly akadály volt annak, hogy alkalma legyen irodalmi kapcsolatok ápolására, és ennek megfelelő tematikájú levelek írására.

A hányatott életútnál is fontosabbak azonban azok a pozíciók, melyeket Brodarics élete során betöltött. Az 1522 előtti időszakot ebből a szempontból lényegében figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel ebből a korszakból összesen hét levelet ismerünk. 1522 után Brodarics előbb római követ, kisebb megszakítással 1525 őszéig, majd 1526-ban kancellár lesz, 1527-es átállását követően pedig Szapolyai vezető diplomatája, aki jószérével állandóan úton van, és tárgyal Itáliában, Párizsban, Krakkóban, Bécsben és a legkülönbözőbb magyarországi helyszíneken. Brodarics tehát, noha elsőrangú humanista képzettséget szerzett padovai és bolognai tanulmányai során, életének java részében sokkal inkább diplomataként és udvari emberként tevékenykedett, mintsem az irodalomnak, művészeteknek hódoló tudós humanistaként. Őrá is találóak lehetnének Erasmusnak Jacobus Piso halálakor írt sorai: „primum aula, deinde calamitas, nuper etiam mors hominem nobis abripuit”.¹⁵ Nem meglepő tehát, ha egy királyi titkár, követ, majd kancellár, utóbb diplomata ránk maradt levelei nem csillogtatnak irodalmi erényeket, mivel azok legnagyobb része nem a *bonae litterae*-vel foglalkozó tudós humanista, hanem az események sűrűjében forgolódo diplomata és államférfi kézjegyét viseli magán.

Levelei egyfelől szükségképpen tényszerűek, hiszen mint követnek vagy diplomatának legfőbb feladata a tájékoztatás volt. Be kellett számolnia az elvégzett feladatokról vagy mindazon európai eseményekről, melyek tudomására jutottak, és amelyek befolyásolhatták az általa képviselt ország sorsát. Levelei másfelől érthető okokból homályosak. A diplomáciai levél kényes műfaj, különösen ha ellenséges területeken kell átjuttatni.¹⁶ Könnyen rossz kezekbe kerülhet, nem mindig érdemes ezért minden fontos információt papírra vetni.¹⁷ A levelek sokszor valójában csak hitelesítik azt a személyt, aki viszi őket, és aki a valódi információt szolgáltatja,

¹⁵ Vö.: RITOÓKNÉ SZALAY 2002, 127.

¹⁶ Sokszor nemcsak a levél, de maga a követ is veszélyben forgott. Ferdinánd 1530-ban több levélben is utasította megbízottját, Andrea dal Borgót, hogy igyekezzék meggátolni a pápához követségbe küldött Brodarics pápai meghallgatását, sőt ha lehet, fogassa el a követet! Vö.: ETE, II. kötet 21., 74.

¹⁷ Qua de re et circa initia istarum divisionum scripseram et nunc scribo prolixius ad reverendissimum dominum meum, dominum Premisliensem, ex quo supplico dignetur cetera cognoscere, *quamvis non desint quaedam, quae litteris non videbantur committenda*. [Kiemelés tölem. – KP] Brodarics Tomickinak, 1527. április 3-án. AT, IX. 111–112.

ami így természetesen számunkra elveszik.¹⁸ Brodaricsnál tehát bizonyos értelemben fordított helyzetet teremt az a humanista levélírást befolyásoló tényező, hogy a levelet nem csak az olvassa/olvashatja el, akinek ténylegesen címezték, hanem másolatban terjedve vagy nyomtatásban megjelentetve adott esetben szélesebb olvasóközönséget is megcéloz. Ami egy Erasmus számára kívánatos cél, az Brodarics számára kerülendő kockázat. Az ő levelei sokszor nem azért homályosak, mert eszébe sem jut, hogy a címzetten kívül, aki amúgy is tisztában van az utalások és célzások jelentésével és értelmével, más is olvasson a leveleit, hanem éppen azért, mert olykor kifejezetten tart ettől! Mi sem jellemzőbb a titoktartás fontosságára, mint hogy van olyan levele, ahol néhány sort titkosírással írt.¹⁹

A harmadik indok a leveleskönyv hiánya. Valójában nem tudjuk, volt-e Brodaricsnak olyan szándéka, hogy levelezését összegyűjtse és kiadassa. Erre utaló nyom mindenestre nincs. Ha volt is ilyen elképzelése, a fentebb vázolt körülmények mindenképp bőven elegendőek voltak ahhoz, hogy megghiúsítsák azt. De ugyanakkor az sem kizárható, hogy Brodaricsnak esze ágában sem volt leveles-

¹⁸ Rogavi hunc amicū meū, dominū Nicolaū, ut referat nonnulla nomine meo Vestrae Beatitudini ratus hoc esse magis ad occupationes Vestrae Sanctitatis accomodatū, quam litteris prolixioribus eandem molestare. – Brodarics VII. Kelemen pápának, Buda, 1526. február 22. (ASV, Segr. Stato, Principi, vol. 4., f. 32r.)

Commisi reverendissimo Stephano Broderico, oratori regio nonnulla negotia mea apud Sedem Apostolicam et Sanctitatem Vestram transigenda. Supplico igitur Vestrae Sanctitati tanquam domino meo clementissimo, *velit eis quae ipse dominus Stephanus nomine meo retulerit, plenam atque integram fidem habere.* – Csulai Móré Fülöp megbízólevele Brodarics számára Pécs, 1525. március 5. (ASV, Segr. Stato, Principi, vol. 3., f. 50r)

Unde rogamus Dominationes Vestras, tanquam amicos nostros, *velint dictis ac verbis hominis nostri perinde atque nostris fidem praestare indubiam* et cum bona velocitate in absentia nostra ad dominum fratrem nostrum, dominum Mathiam Brodaryith remittere. – Brodarics levele Nádasdy Tamáshoz Vác, 1538. december 20. (KUJÁNI 1908b, 339.)

¹⁹ Brodarics Zsigmond lengyel királynak, Róma, 1525. július 4. AT, VII., 304–305. – A nyomtatott kiadásba a máig megfajtotlan jelekkel írt négy sornyi szöveg nem került be. A levél eredeti kézírata megtalálható a Varsóban őrzött Górski-gyűjteményben (Varsó, Biblioteka Narodowa, T. 6. 43r – 44r). Szintén tartalmazza a titkosírással írt sorokat a levél Libri Legationum kötetében található másolata is (AGAD LL. XXIII. kötet, 502–505. – A Libri Legationum köteteire vonatkozó információkért Tóth Péternek tartozom köszönettel.) – Egy 1528. október 28-án kelt leveléhez csatoltan pedig titkos kódot küld Tomickinek, hogy annak segítségével biztonságosabban fejthesse ki nézeteit: Sed, Mi Reverende Domine, necesse esset, nos illa occulta apertius intellegere; itaque rogo Vestram Dominationem: *velit nobis aliquid apertius significare, quod facere poterit secure per has notulas occultiores, quas ad Vestram Dominationem mitto hanc solam ob causam.* (AT, X. 419.)

könyvet összeállítania. Mivel levelezése konkrét ügyekben írott, aktuálpolitikától terhes témákat érintett, vagyis amikor írt, nem irodalmi ambíciók vezették a tollát, miért kellett volna megjelentetnie hát ezeket a leveleket.

A leveleskönyv hiánya ugyanakkor óvatosságra is kell hogy intsen bennünket. Akiknek hajlandóságuk mellett lehetőségük is adódott episztolárium összeállítására, gondosan megrostálták a gyűjteménybe felveendő darabokat, módjuk volt utólag is csiszolni, stilizálni rajtuk. Az ilyen esetekben tehát, mint Vitéz Jánosnál vagy Oláh Miklósnál, nem azt a levélíró ismerjük, aki elküldte a leveleket, hanem azt, aki utólag kiválogatta, szerkesztette őket. Brodaricstól jelen ismereteink szerint valamivel több, mint kétszáz levéllel²⁰ rendelkezünk, a többi nem az ő írása, hanem neki küldött levél. Brodarics élete során ennek a mennyiségnek akár a százszorosát is megírhatta, de mivel ő maga nem fordított gondot levelei összegyűjtésére (vagy ha mégis, arról nem tudunk!), azok többnyire magánlevéltárakban (pl. Nádasdy–levéltár) vagy külföldi levéltárakban (Krakkó, Bécs, Róma) maradtak meg, ahová Brodarics zömmel diplomáciai okokból írt levelet. Ezek a fejedelmi, hivatali levéltárak tehát kimondottan olyan leveleket őriznek, amiket Brodarics, ha úgy tetszik munkájából fakadóan írt, és köztük a magánlevél jóval ritkább. A leveleskönyv hiánya tehát komoly torzító hatást gyakorolhat Brodarics stílusának értékelésekor, hiszen a hagyományozódás jellegéből fakadóan, vagyis hogy jóval több hivatalos, mint magánlevelét ismerjük, nehéz teljes képet kapni szerzőnk levélírói kvalitásairól. Mivel nem ő maga választotta ki megmaradásra szánt leveleit, korántsem biztos, hogy valóban nem az irodalmilag értékesebb levelek veszttek el.

Ha már ennyit beszéltünk a leveleskönyv sajnálatos hiányáról, hadd említsek meg egy sajátos paradoxont ezzel kapcsolatban. A levelek forrásértékének szempontjából ugyanis talán még szerencsésnek is mondható az a körülmény, hogy maga Brodarics nem gyűjtötte össze, és nem rendezte kötetbe levelezését: ez esetben ugyanis a kötetbe felvett levelek mindenképpen magukon viselnék mind a formai, mind a tartalmi csiszolás nyomait, míg jelenleg a megmaradt, kezünkben lévő dokumentumok mindennemű utólagos stilizálás nélkül, a maguk eredetiségében olvashatók és használhatóak. Az általunk ismert levelek tehát valódi missilisek, melyeket természetesen, mint minden történelmi dokumentumot, kellő forráskritikával kell kezelni, de legalább a szerkesztői kéz utólagos szépitésai, megfontolásai nem csorbitják, torzítják vagy módosítják tovább a levelek valódi jellegét.

Nem állíthatjuk tehát, hogy Brodaricsnak nem voltak irodalmi ambíciói leveleinek írásakor, de azt leszögezhetjük, hogy a levelek korábbi humanistákétól eltérő stílusa nem valamiféle protestáns esztétika hatására alakult ki, ahogy V. Kovács Sándor gondolta, hanem sokkal inkább Brodarics személyes viszonyaiból, mintegy a levelek keletkezési körülményeiből fakadt.

²⁰ Ezek jó része egyelőre kiadatlan, legújabb bécsi kutatásaim során találtam őket a HHStA Hungarica anyagában. Feldolgozásuk folyamatban van.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Brodarics–levelek közt találunk nem is egyet, mely igazi gyöngyszeme a humanista episztolográfiának. Ezek a levelek, noha jelentős kisebbségben vannak az előbbieket során taglalt, gyakorlati, politikai célú írásokhoz képest, mindenképpen biznyságul szolgálnak arra, hogy Brodaricsnál nem a képzettség, a tehetség, a hajlam vagy valamiféle szemléletváltás okozta a ránk maradt levelek nagy részének szikárabb stílusát, hanem a stílust alapvetően meghatározta a levél címzettje, és a levél célja.

Célok és címzettek. A levelek nyelve.

A fentebb taglalt okoknál fogva bizonyosak lehetünk benne, hogy Brodarics levelezése erősen töredékes állapotban maradt ránk, ilyenformán egy címzettlista összeállításával csak részben oldható meg Brodarics kapcsolatrendszerének feltérképezése, a kapcsolatok jellegének és intenzitásának megállapítása pedig sok esetben kifejezetten reménytelen. Több tucatra tehető azon személyek száma, akikhez Brodarics ránk maradt levelei szólnak. De ebből a listából lényegében négy név emelhető ki: VII. Kelemen pápáé, Zsigmond lengyel királyé, Piotr Tomicki krakkói püspöké és Nádasdy Tamásé. Ugyanis csupán négyükhöz szól tíznél több levél.²¹ A többi címzett egy, szerencsés esetben két–három levéllel szerepel csak a listán.²²

De még ebben a négy kivételezett esetben is igen sporadikus a levelek eloszlása. Zsigmond királlyal például jelen ismereteink szerint Brodarics összesen huszonhárom levelet váltott, ebből tizennégyet írt ő, kilencet pedig a király. Brodarics 1522-ben, római követi megbízásával került a nagypolitika színpadára, nem meglepő tehát, hogy az első levél (mely egyébként Zsigmondtól származik) 1522 októberében kelt.²³ Annál feltűnőbb azonban, hogy a levélváltás többi darabja, három levél kivételével, mind 1522 és 1525 között keletkezett, a huszonhárom-

²¹ A cikk kéziratának leadása után számos, főleg I. Ferdinándhoz, Thurzó Elekhez és Johann Wese lundi érsekhez címzett levelet sikerült találnom a bécsi HHStA Hungarica anyagában. A tetemes dokumentáció feldolgozása folyamatban van, de annak eredményeit jelen tanulmányba már sem terjedelmi, sem időbeli korlátok miatt nem dolgozhattam bele. Mivel e korábban ismeretlen és kiadatlan levelek, az eddig ismertekhez hasonlóan szintén mind diplomáciai jellegűek, a tanulmány lényegi mondanivalóját felbukkanásuk nem befolyásolja, kivéve természetesen, hogy jelentősen kibővíti azon személyek körét, akiknek Brodaricshoz fűződő viszonyát érdemben vizsgálni lehet és kell.

²² A teljesség igénye nélkül: három levelét ismerjük például Oláh Miklóshoz (vö.: IPOLYI 1875, 315–316., 569., 574–575.), két levelét Taddeo dei Lardi gömői főespereshez, Ippolito d’Este esztergomi érsek egykori kamarásához (vö: KUJÁNI 1908b, 259–261.; magyarul V. KOVÁCS 1971, 555–558.), egy levelét 1526-ból Mária királynéhoz (MOL, DL 24319, kiadva: PRAY, 1908b, 1806, 268–271.), egy levele szól Erdődy Simon zágrábi püspökhöz (MOL, E 204, 7. csomó), stb.

²³ AT, VI. 144–145.

ból tehát húsz levél mindösszesen három év alatt.²⁴ Ezeken kívül ismerjük még Zsigmond egy levelét 1526-ból (ez az a levél, melyet a Mohács–beszámoló megírására buzdító felkérő levéllel azonosítottak),²⁵ Brodaricsnak egy Frangepán Ferencsel közösen írt levelt 1527 novemberéből,²⁶ valamint Brodarics utolsó Zsigmondhoz írott levelét 1539-ből!²⁷ 1527 és 1539 között eltelt tizenhárom évből egyetlen más levél sem maradt ránk.

Még ha el is fogadjuk, hogy Brodarics római követi minőségében, amikor számos esetben járt el Zsigmond megbízásából, sűrűbb levelezést folytatott is a lengyel királlyal, mint követi megbízása lejárta után, aligha feltételezhető, hogy 1527 és 1539 között egyetlen levelet sem írt volna neki. Még feltűnőbbé válik ez a hiány, ha megnézzük a másik jelentős levelezőpartnerhez, Piotr Tomickihez írott levelek dátumait.

A Tomicki–Brodarics levélváltásból ma összesen negyvenhét levelet ismerünk, ebből huszonnégyet írt ő, huszónhármat a lengyel főpap. A legelső ismert levél dátuma 1526. január 28. (ezt Brodarics írta),²⁸ majd a levelek szép sorban, és elég rendszeresen követik egymást egészen 1535 szeptemberéig, amikor Tomicki megírja a levélváltás utolsó ismert darabját.²⁹ A lengyel püspök a rákövetkező évben, 1536-ban meghalt, így a levelezés természetesen nem folytatható tovább. A dátumokból azonban jól látható, hogy a Brodarics–Tomicki levelezés tíz éve lényegében arra az időszakra esik, amikor a Brodarics és Zsigmond közti levelezés „szünetel”.

Noha csak közvetett bizonyítékokkal igazolható, mégis szinte bizonyos, hogy Brodarics már 1526 januárja előtt is rendszeres levelezést folytatott Tomickival. Az 1526-os „első” levél hangneme (Brodarics minden átmenet nélkül belevág, hogy előadja a kancellári pecsét átadása, Szalkai kancellár lemondása, és saját kancellári kinevezése körüli bonyodalmakat, majd hálálkodni kezd Tomicki segítségéért),³⁰ mindenképpen arra enged következtetni, hogy a levélnek és az is-

²⁴ AT, VI–VII. kötet.

²⁵ Erről bővebben: KASZA 2007/3–4, 323–342.

²⁶ AT, IX. 324–325

²⁷ Ez az utolsó levél nem az Acta Tomicianából származik. A *Libri Legationum* sorozata őrizte meg (VI. kötet, 109a–114a fol.). Kiadva: TÓTH 2003, 206–207.

²⁸ AT, VIII., 25.

²⁹ Varsó, Biblioteka Narodowa, Górski-gyűjtemény T. 19., 63r.

³⁰ De sigillo ita fuit decretum sicut Dominatio Vestra Reverendissima a magnifico domino Trepka, oratore regio intellexerat. Nondum tamen aliud factum est, nisi quod hodie, quae est XXVIII. Januarii, sigillum ipsum magno honore reverendissimo domino Strigoniensi [ti.: Szalkai László] est restitutum, qui credo illud diu non tenebit, sed facturum existimo id, quod Vestra Reverendissima Dominatio a domino Trepka intellexit. Ego – Deus est mihi testis – nullis verbis exprimere possum, quanta observantia et amore, quam sincero affectu prosequar Vestram Reverendissimam Dominationem cupioque et votis omnibus

meretségnek volt előzménye. További bizonyíték lehet az a levél, melyet Andrzej Krzycki przemysli püspök írt Brodaricsnak 1523. február 18-án.

A levél bevezető soraiban Krzycki azt írja, örömmel vette Brodarics neki küldött levelét, mellyel bizonyosságát adta, hogy az *eltelt évek, és a köztük lévő nagy távolság* (Brodarics ekkor Rómában van) dacára sem feledkezett el a köztük fennálló régi barátságról.³¹ Eszerint tehát 1523-ban Brodarics és Krzycki között már több éves baráti viszony állt fent. Krzycki viszont nem volt más, mint a legfőbb levelezőpartner, Piotr Tomicki unokaöccse. Felettébb valószínű tehát, hogy Brodarics és Tomicki ismeretsége is jóval 1526 előttre datálható.

Nos, mind a Tomickihoz, mind pedig a Zsigmondhoz írt, vagy a tőlük kapott Brodarics–levelek, a Tomicki nevét viselő dokumentumgyűjteményben, az Acta Tomicianában hagyományozódtak ránk. A Tomicianák köteteit Stanisław Górski, Tomicki titkára állította össze, és benne I. Zsigmond Lengyelország fénykorát jelentő uralkodásának, azon belül is Piotr Tomicki tevékenységének kívánt emléket állítani.³² A levelek hagyományozódása kapcsán tehát nyilvánvalóan számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy Górski a kötetek összeállítása során megrostálta a rendelkezésére álló dokumentumokat, és csak a számára, vagy inkább a kötet célja szempontjából fontosakat válogatta be. Brodarics római követként Zsigmondnak írt levelei tele vannak a lengyel történelem szempontjából fontos adatokkal és eseményekkel, ami indokolhatta a levelek beválogatását. A Tomickihoz írott levelek szintén rengeteg lengyel vonatkozást is tartalmaznak (jellemző, hogy a legtöbb levél abból az 1528-as esztendőből származik, amikor Brodarics János királlyal együtt Lengyelországba kényszerül menekülni a Habsburg–csapatok elől),³³ illetve olyan magánjellegű leveleket is, melyek Tomicki nagylelkűségét, bőkezűségét bizonyítják, kiválóan alkalmasak tehát arra, hogy Górski a segítségükkel vonjon dicsfényt egykori patrónusa köré.³⁴

exopto, venire aliquando tempus, quo hunc animi mei ardorem re ipsa declarare possim. AT, VIII, 25.

³¹ Rediens huc ex Lithuania litteras Dominationis Vestrae a quodam, qui dudum istinc ex urbe venerat, accepi, ex quibus quam non oblita nostrae veteris consuetudinis, et qua me benevolentia complectatur, abunde cognovi. Quae quidem litterae loco magni cuiuspiam muneris mihi exstiterunt. Fuit enim spectata semper virtus Vestrae Dominationis et consuetudo iucundissima, quam cum per tot annos tantamque locorum intercapedinem video non extinctam, plurimum mihi gratulor, et Vestrae Dominationi, quas maiores possum, gratias ago. (Kiadatlan levél a kórniki könyvtár egyik kódexéből. BK 243 222v–223r)

³² Az Acta Tomiciana történetéről bővebben: MARCINIÁK, 1983.; a témában magyarul Petneki Noémi összefoglaló ismertetése ajánlható: PETNEKI 2003, 301–305.

³³ 1528-ból összesen tizenegy levelet ismerünk, ami a kettejük közti levelek közel egynegyede.

³⁴ Jellemző, hogy az Acta Tomiciana őrizte meg Brodarics egyetlen ismert költeményét is,

A Górski szerkesztéséből fakadó torzításról tehát nem szabad elfeledkeznünk akkor, ha Brodarics lengyelországi kapcsolatait akarjuk feltérképezni a levelek alapján. Hiszen a fennmaradt levelek ékesen bizonyítják, hogy Brodarics szoros kapcsolatban állt nemcsak vezető lengyel államférfiakkal,³⁵ de magával a királlyal is, ám ezeknek a kapcsolatoknak csak bizonyos részeit, szakaszait világítják meg, adataikat ezért, ha lehet, máshonnan kell kiegészíteni. Hasonló a helyzet a Nádasdy-gyűjteményben őrzött levelekkel is. Brodarics Nádasdyhoz írott levelei jelentik a Brodarics-levélcorpus legnagyobb számú összefüggő részét, amennyiben negyvenkét Nádasdyhoz írott levelet tartalmaznak. Bizonyos azonban, hogy még ez a gyűjtemény sem teljes. Pray György forráskiadványa, az *Epistulae precerum Regni Hungariae* ugyanis tartalmaz egy olyan Nádasdyhoz írott levelet, melynek az eredetije nem található meg a Nádasdy-gyűjteményben.³⁶ Nem is beszélve arról, hogy a gyűjtemény csak Brodaricsnak Nádasdyhoz írott leveleit tartalmazza, és egyetlen Nádasdy-választ sem. Kettőjük levelezésének, illetve inkább Brodarics fennmaradt leveleinek időhatára 1530–1538. Érdemben azonban csupán az 1531–1534 közé eső időszakot lehet vizsgálat tárgyává tenni, tekintve, hogy a negyvenhárom ismert levélből negyven erre az időszakra esik. Egészen pontosan a Pray által kiadott, és a Nádasdy-gyűjteményben nem szereplő levél kelt 1530-ban, öt levél származik 1531-ből, tizenhat 1532-ből, tizennégy 1533-ból, szintén csak öt 1534-ből, míg 1535-ből, illetve 1538-ból összesen egy-egy darab.

A Nádasdy–Brodarics viszony esetében a megélénkülő majd lényegében megszűnő levélváltásnak lehet közvetlen politikai oka is. A ránk maradt levelek zömében ugyanis Brodarics igyekszik rábírní a Szapolyaihoz csak 1529 őszén csatlakozó Nádasdyt, hogy maradjon meg a nemzeti király hűségén, illetve próbálja meggyőzni a Szapolyai által magas méltóságokba emelt Gritti iránt egyre bizalmatlanabb Nádasdyt az olasz kalandor becsületességéről. A kísérlet nem járt sikerrel, Nádasdy 1534-ben visszapártolt Ferdinándhoz, ami nyomot hagyhatott kettejük levelezésének gyakoriságán. A számadatokon túl emellett szól az is, hogy az utolsó két levél nélkülöz minden politikumot. Brodarics 1535. augusztus 30-án kelt levelében³⁷ egy birtokperben kéri Nádasdy segítségét, 1538. július 15-én³⁸ pedig a Nádasdy jobbágyságot ért sérelem ügyében fordul az akkor Ferdinánd által már horvát bánná emelt Nádasdyhoz.³⁹ De még a politikai nézetkülönbségek sem teszik valószínűvé, hogy Brodarics összesen két levelet írt volna Nádasdynak 1534-et követően.

egy rövid panegyricus-jellegű verset Tomicki tiszteletére (vö.: AT, X., 420.).

³⁵ Tomickin és a már említett Krzyckin kívül levelezett Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárral vagy Jan Tarnowskival a lengyel seregek főkapitányával is.

³⁶ PRAY 1806, 352–354.

³⁷ KUJÁNI 1908a, 338.

³⁸ KUJÁNI 1908a, 338–339.

³⁹ A Brodarics–Nádasdy levelezésről bővebben: KASZA 1999, 55–65.

Hasonló a helyzet a VII. Kelemennek írott levelekkel is.⁴⁰ Brodarics ismereteink szerint összesen tizennégy levelet írt VII. Kelemen pápának, ebből tizenegyet 1524–1526 között, részben még római követsége kapcsán, részben pedig kancellári kinevezése ügyében, melyet a pápai udvar erősen támogatott, utóbb pedig a török támadás részleteiről számolt be a pápának. A maradék három levél mind 1533-ból származik, Kelemen pápaságának végéről. A közel hét éves szünet mögött itt is felsejlenek azért a szövegahagyományozódáson túli politikai okok. Brodarics 1527-től Szapolyai hívéül szegődött, akit viszont a pápa 1529-ben Habsburg nyomásra kiközösített. Igaz, a kiközösítést utóbb visszavonta, de a Szentszék és a Szapolyai–országrész viszonya egészen az 1538-as váradi békéig nem vált felhőtlené.⁴¹ Ebben a helyzetben, amikor Brodarics egy kiközösített, török hűbérresnek kikiáltott fejedelem diplomatája lett, érthető, ha valamelyest meglazultak korábbi vatikáni kapcsolatai.

Mivel pedig az eddig tárgyalt levelek a zöme, éppen a címzettek személyéből fakadóan (egy pápa, egy király, egy humanista műveltségű főpap, aki egyben lengyel alkancellár is, valamint egy szintén nagy műveltségű világi főúr, aki szintén komoly politikai befolyással bírt) jórészt közéleti, politikai témákat érintett, országos vagy európai ügyeket tárgyalt, így Brodaricsnak lényegesen kevesebb tere maradt humanista felkészültségének megcsillogtatására.

Amikor azonban nem hivatalos minőségben, hanem magánemberként ír, saját dolgában vagy valaki más érdekében ragadva tollat, Brodaricsból is kibújik a humanista. A teljesség igénye nélkül, néhány példán szeretném ezt szemléltetni.

A humanista írásmód egyik fontos jellemzője az antik auktorokra való utalás, idézetek, allúziók beépítése a saját fogalmazásba, abban a tudatban, hogy az olvasó bizonytalansággal érti és értékeli a célzást. Brodarics leveleiben szokatlanul kevés antik utalás fedezhető fel, ám azok alkalmazása mindig a megfelelő helyen történik.

V. Kovács Sándor fedezte föl és tette közzé Brodaricsnak a bolognai humanistához, Angelo Cospiohoz írott levelét.⁴² A rövid levélben Brodarics Cospio figyelmébe ajánl egy számunkra ismeretlen, de a tudományok iránt elkötelezett

⁴⁰ A pápának írt Brodarics–levelek egy részét kiadta THEINER 1859–1860., illetve THEINER 1863–1875.; regesztákat közölt róluk KOLLÁNYI 1905, 311–324.; legújabban BESSENYEI 2002. című forráskiadványában jelent meg részben újra, részben először a legtöbb VII. Kelemenhez írott levél, de még ebből a kiadásból is hiányzik egy, a vatikáni Titkos Levéltárban (ASV) őrzött Brodarics–levél.

⁴¹ Alighanem ennek tudható be az is, hogy a János király által már 1532-ben pécsi majd 1537-ben váci püspökké kinevezett Brodarics csak 1539 májusában, halála előtt fél évvel kap pápai megerősítést váci püspöki méltóságában már Kelemen utódjától, III. Pál pápától. Kinevezési okmány: MOL I 1, 1. doboz, Nr. 25. – A Szentszék és Szapolyai viszonyáról bővebben: FRAKNÓI 1902, 697–715, 793–809, 895–911.

⁴² V. KOVÁCS 1970, 370–372. – A levél magyarul megjelent: V. KOVÁCS 1971, 598.

(fiatal?) férfit, teszi ezt annak ellenére, hogy elismeri: nem fűzi régi és hosszan tartó barátság és ismeretség Cospiohoz.⁴³ Ami mégis felbátorítja, hogy írjon és szívességet kérjen, az az, hogy igaznak véli Martialis megállapítását, miszerint a régi barátok is újak voltak valamikor, nem tart tehát attól, hogy Cospi, mivel barátságuk újkeletű, nem tartja majd őt és kérését oly becsben, mintha régi barát kérné.⁴⁴

Már V. Kovács megállapította, hogy a levél azért különösen fontos, mert ez Brodarics első, olasz humanistához írott levele, továbbá mert az antik szerzőkre ritkán hivatkozó Brodarics Martialistól idéz. V. Kovács azonosítja is az idézetet, mely Martialis *Ad Fuscum* című epigrammájából származik.⁴⁵ Levelezésében ez az egyetlen Martialis-hivatkozás. Brodarics a levélben igazi humanista módjára ír. Úgy tűnik nem sok alapja van, hogy Cospitól szívességet kérjen, de az alapot egyből megteremtheti egy jól választott idézet, mely mintegy hitelesíti a címzett számára a levélíró, egyben megnyithatja a kaput az ajánlott számára is.

A ritka auktor-idézetek másik példája két Oláh Miklósnak küldött levél. Az első levelet 1533 májusában küldi a Mária özvegy királynővel Brüsszelben tartózkodó Oláhnak, és igyekszik megtudni tőle, hogyan vélekedik róla a királyné, akit lényegében cserben hagyott, mikor 1527-ben Szapolyaihoz pártolt. Távozását Vergilius *Aeneis*éből vett idézettel mentegeti: „possum in veritate dicere illud, quod apud Virgilium Aeneas :

⁴³ Etsi nulla mihi vel parva admodum cum tua dominatione intercesserit familiaris necessitudo, qua fretus, liberius ille [!] oneris quippiam auferem imponere; exoratus tamen precibus huius boni viri, quem vel ex eo bonum dixerim, quod litterarum sit cupidus, scribendum duxi ad tuam dominationem <non minorem> hominemque illi non parvis mihi officiis devinctum singulariter commendandum, existimans tuam dominationem non minorem huius petitionis meae habituram rationem, quam si quis ex veteribus illius amicis ad se scriberet. V. KOVÁCS, 1970, 372.

⁴⁴ Est enim non minor quandoque in conciliandis, quam in retinendis ac sanctissime colendis amicitias voluptas; si locum et exactius rem consideramus, verissimum est illud Martialis nostri: omnes hi veteres novi fuerunt; quis enim nostrum iure dicere potest, sibi ullum veteri [!] amore vinctum, qui non idem ei olim novus fuerit. Quare non diffido tuam quoque dominationem, quam ut omni in virtute ita amicitia quoque colenda plurimum voluptatis ponere, nullum est dubium amico novo et visu forte tantum cognito aliquid tribuituram. *Uo.*

⁴⁵ Vö.: Martialis I, 54, 5. – Brodarics ügyesen saját szövegéhez illeszti a Martialis-sort. Az eredetiben:

Si quid, Fusce, vacas adhuc amari
(Nam sunt hinc tibi, sunt et hinc amici)
Unum, si superest, locum rogamus.
Nec me, quod tibi sim novus, recuses;
Omnes hoc veteres tui fuerunt.
Tu tantum inspice, qui novus paratur,
An possit fieri vetus sodalis.

per sidera iuro,
Per superos, et si qua fides tellure sub ima est,
Invitus Regina tuo de littore cessi.”⁴⁶

Három évvel később, 1536 februárjában Nápolyból ír Oláhnak, a levélből úgy tűnik, hosszabb idő után, és ismét kéri, ajánlja őt a királyné figyelmébe, akitől megint csak Vergiliust idézve kér bocsánatot, szinte ugyanazt a helyet felhasználva megint:⁴⁷ „Rogo te, domine, ut meam humillimam servitutum in gratiam sacrae reginalis maiestatis, dominae meae clementissimae commendare velis. Cui si ob meum ex Posonio a se et a vobis discessum adhuc indignatur, possem vere illud dicere, quod est apud poetam:

Invitus regina tuo de limine cessi,
Sed me fata Deum, quae nunc has ire per undas
Imperiis egere suis.”

Nem tudjuk, Oláh mentegette-e barátját Mária előtt, az mindenesetre bizonyos, hogy élt a lehetőséggel és egy Kálnay Imréhez írott, 1536-os verses levelében kissé megcsipkedte a magát kétszer is Aeneas szavaival mentegető Brodaricsot:

Kálnaim és Forgáchék sokszor jutnak eszembe,
Sibrik mindmáig itt a szivembe lakik
és Brodarics püspök! Nem szünök róla beszélni,
bár „partunkról, nem szívesen, tovatűnt”.⁴⁸

Az említett helyeken kívül Brodarics még háromszor utal antik vagy humanista szerzőre. Mind a három levél Piotr Tomickihez íródik: ezekben egyszer Terentius, egy esetben Ovidius idéz, végül egy alkalommal Petrarca szonettjeire hivatkozik.

Terentius egy 1528. április 23-án kelt, meglehetősen enigmatikus levélben fordul elő. Brodarics ez idő tájt Lengyelországban tartózkodik urával, Szapolyaival együtt, ahová az Ferdinánd csapatai elől volt kénytelen menekülni. Nem tudjuk honnan íródik a kérdéses levél. Szövegéből csak annyi hámozható ki, hogy Brodarics Tomickitől jövet Tarnówba igyekszik János királyhoz, út közben megáll Tomicki valamelyik birtokán, vagy annak krakkói házában,⁴⁹ és a levelet innen keltezi. Azt írja, hogy elfelejtett megmutatni Tomickinak bizonyos olasz nyelvű verseket, melyeket Krzyckinél, Tomicki unokaöccsénél fedezett föl, annak könyvtárában. Nem írja, milyen versekről van szó, de talán politikai tartalmú (gúny?)versek lehettek, mert bennük utalást fedez föl János királyra, a többi vers

⁴⁶ Aeneis VI, 458–460. Vö.: IPOLYI 1875, 315–316.

⁴⁷ Aeneis VI, 460–462. Vö.: IPOLYI 1875, 569.

⁴⁸ Vö.: KLANICZAY 1982, 127.

⁴⁹ Elképzelhető, hogy a levél Krakkóból íródik, mert Brodarics azt állítja, hogy Tarnówba tart, két nappal később, április 25-én pedig már onnan ír Tomickinak. A Krakkó Tarnów távolság (kb. 70–80 km) pedig legfeljebb két napi járóföld.

értelmét azonban nem tudja megfejteni, mivel: *Davus enim sum, non Oedipus*.⁵⁰ A szöveghely minden kétséget kizáróan Terentius *Androszi lány* című vígjátékából származik, óvatossággal azonban azért érdemes kezelni, mert Brodarics korában már szállóige vált belőle. Némileg más összefüggésben Vitéz János is élt ezzel a fordulattal *Leveleskönyvének* második, Pál főespereshez írott levelében.⁵¹ Erasmus is beválogatta az *Adagia* különféle kiadásába.⁵² Az idézet tehát kétségtelenül Terentiustól való, de nem biztos, hogy Brodarics is onnan ismerte. Olvashatta akár Vitéz *Leveleskönyvében*, vagy Erasmus valamelyik *Adagia*-kiadásában is.

Szintén 1528-ban keletkezett az Ovidius-idézetet tartalmazó levél. Brodarics ebben megköszöni Tomicki válaszát, melyet Tamás nevű káplánjának közvetítésével jutott el neki. Azt írja, Szapolyai is hálás Tomicki segítségéért, és hogy a király tudja: igaz a mondás: *Res est sollociti plena timoris amor*.⁵³ Vagyis hogy Tomicki minden tettét a Szapolyai iránti jóindulat vezérli.⁵⁴

⁵⁰ Terentius, *Andria*, 194. – Oblitus fui ostendere Vestrae Reverendissimae Dominationi, cum apud eam essem et de his rebus sermo incidisset, quiddam, quod nuper, in bibliotheca reverendissimi domini mei, domini Plocensis nescio quid revolvimus, in quodam libello italice scripto casu reperimus; quod quidem ita ut se habet de verbo ad verbum transcriptum ad vestram Dominationem mitto. Id enim ut Vestrae Dominationi ostenderem, summis precibus exegerat a me dominu meus Plocensis, sed ut dixi, fui oblitus. Ego, ut verum fatear, ubi vidi hos versus italicos, etsi non sim omnino de genere eorum, qui talia magnifacere solent, non parum tamen sum miratus, cum subito in mentem venisset, me in omnibus notis secretioribus, quae de sermo. rege meo Joanne habueram et rex ipse de se habuerat, praesertim cum domino Colocensi, per illam litteram Q ipsum Joannem regem designatum fuisse, sicut domino Plocensi tunc statim in cifris praesentibus ostendi non parum hanc rem admiranti. Nam versiculus primus, quemnam demonstrat, non est difficilis conjectura. Cetera quae sequuntur non intelligo. *Davus enim sum, non Oedipus*. (AT X, 207.)

⁵¹ „Azután – ha nem tévedek – hazánkban, a latinság e gazos parlagán, aligha tesznek különbséget az irodalom lizstje és korpája között, vagy hogy érthetőbb nyelven cáfoljalak: nálunk *van olyan bölcs Davus, mint Oidipusz*, tán még bölcsőbb is.” [Boronkai Iván fordítása] Vö.: V. KOVÁCS, 1971, 65., illetve BORONKAI 1987, 53.

⁵² Az *Adagia* volt Erasmus egyik legtöbbször átdolgozott és még életében a legtöbb alkalommal megjelent műve, melyben az antik auktoroktól származó idézeteket magyarázatokkal látta el. Vö. például: ERASMUS, *Chiliades adagiorum*, Coloniae, 1540, 94–95.

⁵³ Ovidius: *Heroides* I, 12.

⁵⁴ Rediit rursus dominus Thomas cum optatissimo et humanissimo Vestrae Dominationis Reverendissimae ad optata mea responso. Deus faxit, ut possim hoc quoque inter alia benefacta Vestrae Dominationis Reverendissimae eidem reservire, quod totis viribus, dum vivam, facere conabor. De publicis negotiis nescio quid aliud scribere, quam quod et scripsi iam saepe et nuntiavi satis aperte, videor mihi plane videre, quorsum ista tendant. Utinam autem optatum et reipublicae Christianae utilem finem sortiantur. De maiestate regia intelligo, quae Vestra Dominatio nuntiat, quae me praesente ita, ut nuntiata sunt, retulit dominus Thomas suae maiestati; grato animo accepit sua maiestas.

A két levél és a két idézet közös vonása, hogy Brodarics antik auktor idéz ugyan, miként a Cospiohoz vagy az Oláhhoz írott levelekben is, de ez a két idézet amazokkal szemben nem képezi lényegi részét az adott levélnek. A Cospiohoz írott ajánlólevélben ugyanis mintegy a Martialis-idézet adott alapot a levélben foglalt kérés megfogalmazására, az Oláh Miklóshoz írott két levélben pedig a Vergilius-helyek szolgáltak legfőbb mentségül Brodarics számára. Brodarics mondanivalójának alátámasztására, nyomatékosítására használta az első három esetben az antik auktorok szövegeit. A Terentius- és az Ovidius-hely esetében viszont inkább csak *proverbium* jelleggel fűzi bele az auktor-idézeteket a levélbe.

Nézzük végül a Petrarca-utalást tartalmazó levelet. Brodarics ezt 1535. február 25-én írta Budáról, abból az alkalomból, hogy visszatért a szultántól Szapolyai követe, és beszámolt a török perzsi hadi sikereiről. A hadjárat során a szultán elfoglalta Babilont is, és Brodaricsnak ez a tény juttatja eszébe Petrarca szonettjeit. Azt írja, ügyelniük kellene a keresztény fejedelmeknek, de legfőképp a pápának, nehogy a török szultán, miután elfoglalta az asszíriai (értsd: perzsi) Babilont, az európai Babilon, azaz Róma meghódítására törjön. Rómát ugyanis, folytatja, nem csupán a mostani szakadárok, vagyis a protestánsok nevezik Babilonnak, hanem régóta él ez az elnevezés a katolikus rítust követő művelt férfiak ajkán is, és ennek alátámasztására mellékeli Petrarca egyik szonettjét, melyben az Rómát Babilonnak titulálja.⁵⁵ A levelet Trencsényi-Waldapfel Imre tette közzé 1957-ben, és már ő megállapította, hogy noha a levél melléklete nem maradt ránk, Brodarics vélhetően Petrarca három, úgynevezett Avignoni-szonettjének egyikére gondolhatott.⁵⁶

Scit sua maiestas, verum esse illud: *Res est sollociti plena timoris amor*. Videt ista procedere ex singulari amore Vestrae Dominationis Reverendissimae erga se. (AT X. 419.)

⁵⁵ Idem nuntius narrat miranda de successibus Turcarum imperatoris. Verendum esset principibus Christianis, si saperent, vel si iam tandem ex tam diuturno veterano vellent evigilare, et invigilandum esset eis simul cum Pontifice Romano, ne Caesar Turcarum iam capta Babylonia Assyriorum veniat ad capiendam hanc, quam non nostri tantum temporis schismatici, sed multi etiam viri magni ritum Ecclesiae Romanae sequentes iam pridem Babyloniā nominare coeperunt. *Inter quos vir doctissimus et idem optimus Franciscus Petrarca quid in vulgari suo carmine de ea praedixerit, ex libro sonettorum sive epigrammatum eius exscriptum casu his diebus a me ibi repertum Vestrae Dominationi mitto*. Quod vaticinium illius ante annos ducentos factum utinam ne temporibus nostris adimpleatur. Vö.: TRENCSENYI-WALDAPFEL 1957, 227. – A levél szövege magyarul: V. KOVÁCS, 1971, 594–595.

⁵⁶ Trencsényi tanulmányában azt írja, hogy a Róma–Babilon párhuzam Petrarca négy szonettjében kerül elő, mégpedig a 114-es, 117-es, 137-es és 138-as szonettekben. Helyesen megállapítja, hogy a 114-es és 117-es szonettekben a Babilon-motívum csak futólag jelenik meg, míg a 137–138-as szonettekben a fő gondolati vezérfonalat adja. Trencsényi véleménye szerint Brodarics a legkomorabb, a Babilon pusztulását megjövendülő 138.

A Petrarca-utalás ismét kiváló példa Brodarics levélírói művészetére. Ez esetben nem antik auktor használ, de a humanizmus atyjának, Petrarcanak neve a 16. század humanistái előtt csengett olyan jól, mint akármelyik antik szerzőé. A könnyed társalgási stílusban írt, a Petrarca–szonettre való utalással kellő humanista magasságba emelt levél azonban nagyon is komoly politikai üzenetet hordoz. A levél születését megelőző évben (1534) pápává választott III. Pál uralkodása alatt Róma politikája nem sokat változott Szapolyai irányában. A pápai kúria továbbra is fagyos viszonyban volt a törökbérencként megbélyegzett magyar királlyal, és lényegében Ferdinánd törekvéseit támogatta. Brodarics a „véletlenül” kezébe akadt Petrarca–szonett segítségével finom de hatékony eszközt talál arra, hogy rámutasson: a Szapolyai törökbarátságát keresztényellenes cselekedetként elítélő Róma sem tekinthető a keresztény eszmények megtestesítőjének, és hogy bűnei nem is új keletűek, azt éppen Petrarca kétszáz évvel korábbi szonettje igazolja.

A fenti példák, úgy vélem, kellőképpen igazolják, hogy Brodarics vitathatatlanul mestere volt a levélírásnak, és ha az alkalom lehetővé tette vagy megkívánta, a teljes humanista fegyvertárat képes volt bevetni. Hogy ránk maradt leveleinek jelentős része nélkülözi a humanista erudíció látványos eszközeit, az jórészt a tanulmány első felében taglalt okokra vezethető vissza.

Brodarics leveleit alapvetően latinul írta, egyrészt a nemzetközi címzettlista okán, másrészt mert nyilvánvalóan ezen a nyelven fejezte ki magát a legkönnyebben – legalábbis írásban. Jellemző, hogy még saját fivérével, Brodarics Mátyással is latinul levelezett.⁵⁷ Leveleiben azonban elszórtan található más nyelvekből való szavak, mondatdarabok. Egyik Dobra wodából Tomickihoz írott levelében lengyel vagy legalábbis szláv szójátékkal él: *Ex Dobra woda, vellem potius ex dobro vino, sed amisso Sirmio perdidimus.*⁵⁸

Más alkalommal úgy tűnik, olykor még képzett humanistánkat is cserben hagyja latintudása. Egyik Nádasdyhoz írott levelében sürgeti a címzettet, igyekezzen János királyhoz, de ügyeljen, nehogy elkerülje a közben már szintén útra kelt Brodaricsot és Laskyt: *per iter veniendo ad Regem, cavete, ne nos fallatis id est*

szonettet küldhette el Tomickinak. (Vö.: TRENCSENYI–WALDAPFEL 1957, 227–229.) – Trencsényi megállapításait annyival érdemes kiegészíteni, hogy a 137. és 138. szonettek mellett a 136-ost is az ún. avignoni szonettekhez szokás sorolni, amelyben ugyan a Róma–Babilon azonosítás nem történik meg, de az avignoni pápai udvar romlottsága elleni kirohanás félreérthetetlen. Továbbá nem elképzelhetetlen, hogy Brodarics több szonettet is elküldött Tomickinak, levelében ugyanis csak annyit ír, hogy elküldi neki, amit Petrarca vulgáris nyelven, azaz olaszul írt a Róma–Babilon témáról.

⁵⁷ Vö.: Brodarics István Brodarics Mátyásnak, 1534. szeptember 16. (MOL, E 204, 7. csomó) és Brodarics Mátyás Istvánnak 1535. február 3. (MOL, E 204, 7. csomó). Ez utóbbi levél részlegesen kiadva: KOLLER, 1801, 230.

⁵⁸ AT, X. 207.

hogh mynketh el ne wech (*Nunc enim aliud vocabulum aptius non succurrit*).⁵⁹ Vagyis: megfelelőbb kifejezés pillanatnyilag nem jut eszébe...

Egy kurta magyar félmondaton kívül azonban Brodaricsnak akad, igaz nagyon sommás magyar nyelvű levele is. A váradi békét előkészítő tárgyalások során írja a levelet Thurzó Eleknek, akit ugyan a levél végén megkér, hogy tépje össze, ha olvasta, szerencsére azonban Thurzó nem ezt tette, hanem a levelet sajátjához csatolva megküldte Bécsbe Ferdinándhoz, és így fennmaradt. Rövid néhány sor csupán,⁶⁰ de az egyetlen bizonyíték arra, hogy a magyar nyelvű levelezés egyik hazai úttörőjével, Nádasdy Tamással oly sok latin nyelvű levelet váltó Brodaricsnak lehettek talán magyar nyelvű levelei is.

Ha magyar nyelvű leveleiben nem is lehetünk biztosak, olasz levele több is akad. Ismerjük három olasz nyelvű levelét, melyek mindegyike Budáról kelt, egyazon napon, 1532. augusztus 14-én. Az egyik Lazaronak, a francia király velencei követének szól,⁶¹ a másik a jeles itáliai történétírónak, Paolo Giovióknak, ami egyébként az egyetlen közvetlen bizonyíték a Giovio és Brodarics közt fenállt kapcsolatra,⁶² a harmadik a velencei illetőségű Francesco Chereának.⁶³ Cherea két válaszlevele is fennmaradt, mindkettő olaszul és Velencéből keltezve.⁶⁴ Fennmaradt egy olasz nyelvű levele 1534-ből Octaviano Grimaldinak, egy másik pedig 1536-ból V. Károlynak címezve.⁶⁵

Tudunk még két későbbi olasz nyelvű Brodarics-levélről is. Az egyik 1538. április 21-én kelt, Tomaso Lascanóhoz, Ferdinánd felvidéki főkapitányához. A frissiben megkötött váradi béke okmányaival Krakkó felé tartó Brodarics ebben arra kéri Lascanót, gondoskodjon számára szállásról Eperjesen, ahová hamarosan megérkezik. Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, miért gondolta úgy Brodarics, jobb, ha olaszul ír a zsoldosvezérnek. Talán abban reménykedett, kényelmesebb szálláshoz jut, ha anyanyelvén szólítja meg Lascanót. Arról nincs adat, csalódott-e elvárásaiban a derék püspök, annyi azonban bizonyos, hogy Lascano

⁵⁹ KUJÁNI 1908b, 268.

⁶⁰ „Én igen félek, hogy ha ezúttal valami vége nem leszen az békiség dolgában, és ha egyéb condiciókra nem juttok, soha többé mi utánatok nem tudunk járni. Egyéb utat lelünk dolgunkban. Péter uram igen megigyenesült királlyal, fiát is megadják a terek. Jól értse kegyelmed, mit akarnék mondani. Szakasztja meg kegyelmed ezt!” Vö.: SZTÁRAI 1985, 114. – A teljes Thurzó-levél szövege, benne a betűhív Brodarics-átirattal megtalálható BESSENYEI 1994, 329.

⁶¹ Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 6.

⁶² Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 7–8.

⁶³ Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 9.

⁶⁴ Vö.: HHStA, Ung. Akt. Fasc. 23. Konv. C, fol. 73–74. és HHStA, Ung. Akt. Fasc. 24. Konv. A, fol. 17–18.

⁶⁵ Vö.: HHStA, Türkei I., Kart. 2., Konv. 2., fol. 62.; HHStA, Ung. Akt. Fasc. 29. Konv. C, fol. 37–38.

nem olasz volt, hanem spanyol...⁶⁶

A másik olasz nyelvű levelet Giovanni Morone pápai nunciusnak írja 1538. augusztus 20-án, és ebben a szultán Moldvát és Havasalföldet, de talán Erdélyt is fenyegető támadásáról számol be.⁶⁷

Brodarics talán nem fogalmazott olyan választékosan olaszul, mint latinul, de bizonyos, hogy a ránk maradt hétnél lényegesen több olasz levelet írt élete során. A fenti példák csupán arra elegendők, hogy jelezzük: Brodarics esetében abban a szerencsés helyzeten vagyunk, hogy konkrét bizonyítékokkal tudjuk alátámasztani, hogy bár minden kétséget kizáróan a latin volt az a nyelv, melyen a legtöbbet írt és melyen vélhetőleg a legkönnyebben fogalmazott, a több éves itáliai tartózkodásából következtethető olasztudását valóban használta diplomáciai tevékenysége során.

Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy Kujáni Gábornak a tanulmány elején idézett megállapítása, miszerint Brodarics életrajza a leveleibe van letéve, vagyis azok alapján írható meg, az elmondottak fényében csak bizonyos fenntartásokkal fogadható el. Kétségtelenül a legfontosabb kiindulópontot jelentik bármely életrajz számára. Számos adat található bennük Brodarics életkörülményeire, gondolkodására, nézeteire vonatkozóan, és nélkülözhetetlenek Brodarics kapcsolatrendszerének feltárása során is. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a levelezés önmagában, éppen töredezettségénél fogva, nem adhat teljes, torzításmentes képet Brodaricsról, így csupán kiindulópontként használható.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Aeneis VI.

ASV = Archivum Secretum Vaticanum, Róma

Segr. Stato = Segreteria di Stato

ETE, II. kötet 21., 74.

ETE, III. 243.

HHStA, Ung. Akt. Fasc. 21. Konv. A, fol. 6., 7–8., 9., 17–18.

HHStA, Ung. Akt. Fasc. 23. Konv. C, fol. 73–74.

MOL = Magyar Országos Levéltár

DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL = Diplomatikai Levéltár

E 204 = Magyar Kamara Archivuma, Missiles 1526–1846

I 1 = Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv,

Urkundensammlung magyar eredetű iratai 1531–1660

Ovidius: Heroides I, 12.

Varsó, Biblioteka Narodowa, Górski-gyűjtemény T. 19., 63r.

⁶⁶ ETE, III. 243.

⁶⁷ VERESS 1914, 284.

BIBLIOGRÁFIA

ÁBEL 1880

ÁBEL Jenő: *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapest, 1880.

BESSENYEI 1994

BESSENYEI József: Középkori magyar leveleink 1541-ig, *Történelmi Szemle*, 1994.

BESSENYEI 2002

BESSENYEI József: *Lettere di principi* (Roma, 2002.) című forráskiadványában jelent meg részben újra, részben először a legtöbb VII. Kelemenhez írott levél, de még ebből a kiadásból is hiányzik egy, a vatikáni Titkos Levéltárban (ASV) őrzött Brodarics–levél.

BORONKAI 1987

BORONKAI Iván (szerk.): *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, Budapest, 1987.

ERASMUS 1498–1522

ERASMUS, Rotterdami: *De condendis epistulis*. 1498–1522

ERASMUS 1540

ERASMUS, Rotterdami: *Chiliades adagiorum*, Coloniae, 1540.

FRAKNÓI 1902

FRAKNÓI Vilmos: János király és a római Szentszék, *Századok*, 1902.

IPOLYI 1875

IPOLYI Arnold: *Oláh Miklós levelezése*, Budapest, 1875.

KASZA 1999

KASZA Péter: Nádasdy Tamás és Brodarics István levelezése. In: *Nádasdy Tamás*, Sárvár, 1999, 55–65.

KASZA 2007

KASZA Péter: „Mert látom, hogy néhányan [...] az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...”. *Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez*, ItK, 2007/3–4, 323–342.

KASZA 2008

KASZA Péter: *Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez*, *Századok*, 2008, 1187–1209.

KLANICZAY 1982

KLANICZAY Tibor (szerk.): *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, Budapest, 1982.

KOLLÁNYI 1905

KOLLÁNYI Ferenc: Regeszták a római és páрмаi levéltárakból, *Történelmi Tár*, 1905.

- KOLLER 1801
KOLLER, Iosephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. Tomus V.* Pesthini, 1801.
- KUJÁNI 1908a
KUJÁNI Gábor: Jerosini Brodarics István. Írta: Sörös Pongrácz, *Századok*, 1908.
- KUJÁNI 1908b
KUJÁNI Gábor: Brodarics István levelezése 1508–1538, *Történelmi Tár*, 1908.
- MARCINIAK 1983
Ryszard, MARCINIAK: *Acta Tomiciana w kulturze politycznej Polski okresu odrodzenia*, Warszawa, 1983.
- MARKIS 1976
MARKIS, Simon: *Rotterdami Erasmus*, Budapest, 1976.
- MOHOLI-ERNUSZT 1947
MOHOLI-ERNUSZT Hanna: A humanista levél, *Egyetemes Philológiai Köz-
löny*, 1947.
- PETNEKI 2003
PETNEKI Noémi: Acta Tomiciana – A kéziratok és a nyomtatott szöveg-
kiadás története és sajátosságai, *Levéltári Közlemények*, 2003.
- PRAY 1806
PRAY György: *Epistulae procerum regni Hungariae I.*, Posoniae, 1806.
- RITOÓKNÉ SZALAY 2002
RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Erasmus és a XVI. századi magyarországi ér-
teltség. In: „*Nympha super ripam Danubii.*” *Tanulmányok a XV–XVI.*
századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2002.
- SZTÁRAI 1985
SZTÁRAI Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, Budapest,
1985.
- THEINER 1859–1860
THEINER Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram*
illustrantia, Romae, 1859–1860.
- THEINER 1863–1875
THEINER Augustin: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam*
illustrantia, Romae–Zagrabiae, 1863–1875.
- TKALČIĆ
TKALČIĆ, Ivan: *Monumenta Historica Zagrabiae*, Zagrabiae, 1896.
- TÓTH-SZABÓ 1903
TÓTH-SZABÓ Pál: Oklevelek a kegyúri jog történetéhez 1508–1521, *Tör-
ténelmi Tár*, 1903.

TÓTH 2003

TÓTH Péter: *A lengyel királyi kancellária Libri legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai II 1526–1541*, Miskolc, 2003.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1957

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: *Petrarca szonettje Brodarics levelében*, ItK, 1957.

VERESS 1914

VERESS Endre (szerk.): *Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldvával és Havasalfölddel való viszonyához*, Budapest, 1914.

V. KOVÁCS 1971

V. KOVÁCS Sándor: *Magyar Humanisták leveli*. Budapest, 1971.

WALDAPFEL 1946

WALDAPFEL József: *A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1946.

ZSÁMBOKY

ZSÁMBOKY János: *Epistolarum conscribendarum methodus*. Basel, 1552